

УАПЦ НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ: ВІД СВІТАНКУ ДО ЗГАСАННЯ*

Олександр Тригуб

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

У статті розкрито становлення та розвиток Української автокефальної православної церкви на Єлисаветградщині-Зінов'євщині. Реконструйовано перші кроки української громадськості по українізації православ'я. Розглянуто історію провідних храмів УАПЦ, міжконфесійну боротьбу, державно-церковні відносини тощо. Визначено місце УАПЦ у житті православ'я та міжконфесійних відносинах краю.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), українізація православ'я, розкол, міжконфесійні відносини, Діяльно-Христова церква (ДХЦ)

Питання становлення та розвитку Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) у міжвоєнний період на теренах Миколаївської й Одеської губерній до сьогодні залишається у колі малодосліджених проблем. У середовищі дослідників історії УАПЦ досить усталеною є думка про малозначущість південноукраїнських територій для руху з українізації православ'я зазначеного періоду. Такий підхід підштовхнув автора до більш ретельного вивчення зазначеного питання у південноукраїнському регіоні, і в тому числі, на теренах Єлисаветградщини (пізніше, з 1924 р. – Зінов'євщини), яка перебувала у складі Миколаївської губернії, а з 1922 р. – Одеської.

На відміну від інших міст колишньої Херсонської губернії, Єлисаветградський повіт не проявляв, як це не дивно, особливого тяжіння до українізації православних церков. У той час як в Одесі, Миколаєві, Херсоні й інших містечках почали створюватися активні громадські групи для створення релігійних громад на ґрунті українізації парафій, в Єлисаветграді спільнота не виявляла подібної активності. З цього приводу у листі до ВПЦР від 12 лютого 1922 р. єлисаветградський благовісник (на жаль, підпис розібрати не вдалося) писав: «Місцеве громадянство українське розпорошене, залякане, зголодніле, не виявляє активності, очікує»¹.

У той же час у листі пробиваються й певні надії: «В повіті «йдуть на уступки»; віддають дань часові. В 5й роті (Калніболот, Глодоськ) святами Різдва Хр.[истова] й на Новий Рік правили напів по українському.

Деякі укр.[аїнські] симпатії виявляє й один з місцевих протоієреїв, з Ковалівської церкви, настоятель о. Мих. Станиславський, магістр богосл.[ов'я], був.[ший] начальник дух.[овної] школи»². Тобто говорити про повну відсутність зацікавленості в українізації православної церкви на теренах Єлисаветградського повіту не варто.

Ймовірніше за все, що даний факт розуміло й вище керівництво РПЦ, оскільки в умовах швидкого поширення на теренах УСРР автокефального руху (особливо у губерніях та повітах заселених переважно українцями) вирішило у квітні 1921 р. виділити Єлисаветградський та Олександрійський повіти колишньої Херсонської губернії виділити у «напівсамостійне єпископство з перебуванням єпископа у м. Єлисаветграді»³.

* Робота над даною статтею стала можливою завдяки Стипендії від Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці з Фонду Миколи Шпетка.

¹ Центральний держархів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф.3984. Оп.1. Спр.255. Арк.1зв.

² ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.1. Спр.255. Арк.2.

³ Держархів Кіровоградської області (ДАКО). Ф.П-1. Оп.1. Спр.88. Арк.56.

Зазначене твердження підтверджує Єлисаветградська повітова ЧК, що у травні 1921 р. повідомляла, що «серед православних громадян розвивається посилена агітація на користь укр.[аїнської] церкви. У зв'язку з введенням української мови у церковне служіння, серед духовенства спостерігається невдоволення та можливий розкол, так як російське духовенство відмовляється служити по-українськи»⁴.

У своєму інформаційному зведенні за 26-31 січня 1922 р. Єлисаветградська повітова ЧК повідомляла: «Духovenство веде посилену агіткампанію проти українізаторів церкви, при чому заходи боротьби виробляються на засіданнях, що влаштовуються благочинними... Окрім того визнано необхідним для підняття свого авторитету серед прихожан поліпшити церковну службу, вимагати від рядового духовенства ще більшої уваги до церковної служби, а також скасувати торгівлю требами, особливо за шлюби. Крім того, визнано посилити боротьбу з українізаторами церкви, шляхом приватних бесід і проповіддю, перекинувши, сильніших у богослов'ї священнослужителів у ті райони, де проявляється особливо сильно українізаторська течія»⁵.

Після Собору УАПЦ 1921 р. відбувається активний процес створення церковних структур. Згідно «Проекту об'єднання парафій Української Православної Автокефальної Церкви по окремим церковним краях» прийнятого на засіданні Малої Ради Всеукраїнського церковного православного ради (ВПЦР) УАПЦ 27 червня 1922 року всі парафії, розташовані на території колишньої Херсонської єпархії (у т.ч. і територія Єлисаветградського повіту) створювали церковний край під назвою «Степ» з центром в Одесі⁶.

Не дивлячись на організаційно-адміністративне оформлення УАПЦ, на теренах Єлисаветградщини процес створення парафій проходив досить повільно, що пояснюється, на нашу думку, по-перше, значною консервативністю духовенства, і по-друге, наявністю у Єлисаветграді єпископської кафедри (єпископи значно впливали на ставлення віруючих і духовенства до тих чи інших подій у духовному та світському житті). Дана теза підтверджується листом до ВПЦР Єлисаветградського священника Івана Гулевича за 1923 р., в якому він писав, що «м. Єлисавет [назва міста часів УНР. – О.Т.] до цього часу уявляло із себе твердиню тихонівщини і всякі заходи щодо заснування автокефальної парафії розбивалися об міцно зорганізовану тут тихонівську організацію»⁷.

Велике занепокоєння та збентеження викликало серед віруючої людності питання про висвячення єпископату для УАПЦ. Так вчитель-просвітянин села Березівка Березівської волості на Єлисаветградщині Петро Корнієнко, який бажав зорганізувати у своєму селі громаду писав в одному із своїх листів: «...мені необхідна справа: точна вказівка, яким канонічним правилом (Вселенськ.[ого] Собору чи Апостольськ.[им]) керувався Всеукр.[аїнський] Церк.[овний] Собор, коли поставив сам (без Патріарха) єпископів для Укр.[аїнської] Церкви. Це головне питання, з яким Вам на кожному кроці прийдеться зустрічатися. Бо вже давненько благочинні розіслали оповіщення про єретичні події, в тім числі й незаконне, якими, обрання (власне висвячення) єпископів (курсив наш. – О.Т.). Мені здається, що все таки не вадило б дістати благодать від Патріарха Грузії, щоб заткнути пельку ворогам нашим – русотяпам. Як думають про це в Церк. Раді?»⁸. Також поширювали священники РПЦ й інші страшилки про УАПЦ на кшталт: «По місту ширять рос.[ійські] п.-отці чутки про «двадцятипятилетнего расстригу, украинского епископа», якого ніби Рада призначає в Єлисавет»⁹.

Необхідно відзначити, що боротьба місцевого духовенства зі спробами автокефалізувати Церкву на Єлисаветградщині мала певний успіх, оскільки у подальшому

⁴ ДАКО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.88. Арк.77.

⁵ ДАКО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.163. Арк.13.

⁶ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.3. Спр.135. Арк.18.

⁷ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.1. Спр.438. Арк.1.

⁸ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.1. Спр.255. Арк.1зв., 4.

⁹ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.1. Спр.255. Арк.4зв.

кількість парафій УАПЦ ніколи на теренах цього повіту/округи не мала великого числа і коливалася у межах від 1 до 6 (найбільша кількість була у 1928-1929 рр.)¹⁰.

На початку 1923 р. на теренах Єлисаветградщини була лише одна парафія у селі Шпаково Новомиргородської волості. Шпаківська парафія Свято-Одігітрівської Божої Матері вирішила приєднатися до УАПЦ у кінці 1922 р. (можливо і раніше, оскільки в офіційній статистиці ВПЦР у повіті у другій половині 1922 р. вже існувала одна парафія УАПЦ¹¹) і в лютому 1923 р. туди було направлено священика Дмитра Павловського, який був настоятелем храму до травня 1924 р.¹² Натомість офіційне приєднання парафії відбулося лише 26 серпня 1923 р.¹³

На межі 1922-1923 рр. сформувалася й українська православна громада містечка Новомиргорода, де провідником виступав поборник українізації церкви Тихон Ілліч Кульчицький. 19 березня 1923 р. ВПЦР отримала від нього листа, де зокрема зазначалося: «Після довгої і упертої боротьби з тихонівською течією, автокефальна громада нарешті має в своїх руках неподільно св. Миколаївський собор». При цьому парафіянам прийшлося піти на хитрість, яка полягала у наступному. Оскільки більшовицька влада усіяко перешкоджала отриманню прихильниками автокефалії церков, то новомиргородська громада отримала «"візу" Єлисаветградського Духовного Правління «Ж.Ц.» без котрого влада не давала права користуватися майном собора»¹⁴. Саме внаслідок цього протягом 1923-1924 рр. дана парафія в офіційній статистиці адміністративних органів Єлисаветградської округи рахувалася як обновленська, тобто належна до «Живої Церкви».

При цьому плани громади м. Новомиргорода були досить амбітними: заснувати у м. Новомиргороді єпископську кафедру, з'єднавши південну частину Чигиринщини та Північну Єлисаветградщини. На служіння до Свято-Миколаївського собору запрошувалися протоієрей м. Катеринополя (Черкащина) о. Кирил Бережницький, а настоятелем собору просили ВПЦР затвердити протоієрея о. Авдія Потапенка¹⁵.

Цікавий випадок у розрізі організації української парафії трапився і в містечку Новоукраїнка у травні 1923 р. У місцевій церкві (на жаль її назва не вказана, а в містечку у 1920-х роках діяло три православних храми) з'явився невідомий нікому чернець Іоаким Патраттій, який, прийшовши до церкви, почав правити службу українською мовою. Місцеві священики, що представляли обновленську групу «Жива Церква», від такої сміливості прийняли його за обновленця та дозволили йому провести службу¹⁶. Парафіяни, ймовірно за все, приязно зустріли ченця, оскільки вирішили зорганізувати українську громаду та подали заяву до райадмінвідділу про реєстрацію парафії УАПЦ. Натомість, виконуючи таємні циркуляри центральної влади про «небажаність» реєстрації автокефальних парафій за рахунок обновленців, новоукраїнцям у 1924 р. було відмовлено у реєстрації статуту¹⁷.

Завдяки енергії священика Івана Гулевича у 1923 р. жителі району Кушівка, де була досить велика кількість україномовної людності, зорганізували парафію і в Єлисаветграді при Вознесенській церкві, про що він повідомляв у листі до ВПЦР: «Довожу до відома Ради про заснування в м. Єлисаветі на Одещині української православної парахвії... Завдяки особистим моїм зв'язкам, через 1^{1/2} місяця упертої праці парахвію закладено. Правда боротьба ще продовжується, але наслідки її можна передбачити по тій прихильності, з якою ставиться значна кількість місцевої людності до справи»¹⁸. З цього

¹⁰ ЦДАВО України. Ф.5. Оп.3. Спр.1647. Арк.16.

¹¹ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.1. Спр.274. Арк.1зв.

¹² ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.2. Спр.958. Арк.16.

¹³ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.1. Спр.442. Арк.2.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.1. Спр.255. Арк.23.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.1. Спр.255. Арк.23зв.

¹⁶ Держархів Одеської області (ДАОО). Ф.П-3. Оп.1. Спр.652. Арк.24.

¹⁷ ДАОО. Ф.Р-1915. Оп.1. Спр.46. Арк.107.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.1. Спр.438. Арк.1.

приводу Єлисаветградське ДПУ у своєму «Огляді» від 1 липня 1924 р. зазначало: «На Кушівці ця течія [автокефалія. – *О.Т.*] зустрінута віруючими сприятливо. У цій церкві тихоновський поп Любавський вигнаний парафією»¹⁹.

Отже на кінець 1923 р. на Єлисаветградщині фактично діяло чотири парафії УАПЦ: с. Шпакове, м. Новомиргород (Свято-Миколаївський собор), м. Єлисаветград (Вознесенська церква на Кушівці) і церква у м. Новоукраїнка. При цьому за статистикою ВПЦР²⁰ на 1 червня 1923 р. на теренах повіту була лише одна українська церква – у с. Шпакове. Дану офіційну статистику підтверджує і звіт Єлисаветградського ДПУ від 29 вересня 1923 р., де зазначалося, що «українізованих церков мається лише одна у селі Шпакове»²¹.

Таким чином автокефальний рух почав розростатися на Єлисаветградщині, що, ймовірно за все, занепокоїло спецслужби, оскільки адмінвідділ відзначав у звіті за серпень 1924 р.: «У Зінов'євській окрузі... спостерігається течія у бік українізації церкви під автокефальною орієнтацією»²². Тому до українських парафій округи було застосовано вже випробуваний засіб *Divide et Impera* – *Розділяй і володарюй*.

У результаті в окрузі з'явилися представники Діяльно-Христової церкви, яка розпочала розкладницьку роботу серед парафій УАПЦ, що й підірвало її розгортання на Єлисаветградщині. На нашу думку, ймовірно за все у 1923-1924 рр. було завербовано священика Івана Гулевича, який фактично був єдиною духовною особою УАПЦ в окружному центрі на той час (у червні 1926 р. він зрікся віри, опублікувавши заяву у пресі²³ й обливши брудом усе своє оточення на Зінов'євщині)²⁴. Чекісти із самозадоволенням констатували у грудневому звіті за 1924 р.: «Липківщина у Зінов'євській окрузі, за певного тиску органів ДПУ, розвинута надзвичайно слабко й існує тільки у 3-х парафіях 3-х крупних районів: Новомиргородському, Новоукраїнському та Зінов'євському для систематичного використання її у боротьбі з тихонівщиною та розвитку обновленства»²⁵.

Щодо розколу священик Дмитро Павловський у листі до єпископа Івана Павловського від 5 липня 1927 р. писав про цей час: «Я вдарився [мається на увазі *виїхав*. – *О.Т.*] в місто Зінов'євськ. Там в цей час авантюристик Гулевич під маркою УАПЦ робив якісь інші справи. Я став на боротьбу з ним. Спочатку було трудно боротись, бо він користувався авторитетом у людності, але з часом він був розшифрований і йому прийшлося відійти від справи. Після цього я взяв до своїх рук керівництво і заснував там дві автокефальні громади: першу на окраїні міста на Кушівці при Св. Вознесенському храмові, а другу в центрі міста в т.зв. Грецькій церкві»²⁶. Натомість розвинути розкол у середовищі УАПЦ у краї для ДПУ на той час не було ні можливостей, ні сил.

Отже, як ми бачимо із листа св. Дм. Павловського, його було запрошено для проведення служб до Вознесенської парафії на посаду священика-диригента, де він прослужив протягом травня 1924 – серпня 1926 р.²⁷ Разом з тим у 1924 р. до УАПЦ перейшла і велична Грецька церква м. Зінов'євська²⁸. Офіційно Зінов'євський окружний

¹⁹ ДАКО. Ф.П-2. Оп.1. Спр.238. Арк.3-4

²⁰ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.1. Спр.274. Арк.1зв.

²¹ ДАКО. Ф.П-2. Оп.1. Спр.52. Арк.2

²² ЦДАВО України. Ф.5. Оп.2. Спр.175. Арк.78зв.

²³ Вінницький С. Три листи // Комуніст. 1927. 27 червня.

²⁴ Дане питання потребує залучення додаткових джерел із архівів СБУ, яких нам виявити не вдалося. Натомість існує припущення, що це міг бути син єпископа РПЦ Порфирія (Гулевича) – Іван Полікарпович Гулевич (1889 – після 1955). Після його звільнення з армійського духовенства у 1919 р., його біографія досить плутана, але офіційно протягом 1922-1925 рр. служив на приході у с. Вільшанка на Одещині (на кордоні з нинішньою Кіровоградщиною) та міг бути залучений до справи УАПЦ. У 1925 р. відійшов від Церкви та перейшов на цивільну службу.

²⁵ ДАОО. Ф.П-3. Оп.1. Спр.1208. Арк.75.

²⁶ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.2. Спр.958. Арк.10-10зв.

²⁷ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.2, Спр.958. Арк.16.

²⁸ Назва м. Єлисаветград протягом 7 серпня 1924 – 27 грудня 1934 рр.

адмінвідділ передав цю церкву громаді УАПЦ на чолі зі священником Йосипом Шевчуком 4 листопада і вже 16 грудня 1924 р. було укладено договір на користування храмом.

Змінилося й адміністративне упорядкування парафій УАПЦ Зінов'євщини, які у 1924 р. було передано під опіку Черкаської окружної церковної ради на чолі з єпископом Юхимом Калішевським. Натомість офіційне затвердження даного поділу відбулося лише 23 червня 1925 р. згідно рішення ВПЦР (з доповненнями від 10 серпня 1925 р.) за яким «Степ» було поділено на чотири частини. У результаті Черкасько-Зінов'євська церковна округа проіснувала до 1930 р.²⁹

Отримавши парафії Зінов'євщини Юхим Калішевський у своєму листі від листопада 1924 р. пише до митр. Василя Липківського: «Найпочесніший отче! Одержав відомості з Єлисавету-Зінов'євську. Справа там, а ні на крок не посувається вперед, тай як вона може посунутись, як перешкоди зо всіх боків. Є людність, є бажання мати свою церкву, та немає дозволу ні зібратись, ні приїхати тому, кого найбільш потрібно... У кого шукати правди, чи є вона тепер?»³⁰.

Натомість більш оптимістичним є лист св. Д. Павловського від 22 грудня 1924 р., де він писав до ВПЦР: «Наша церковна справа в м. Зінов'ївську потроху налагоджується. У неділю після Введення відправив службу Божу в Кушівській церкві о. Юхим Калішевський. Наслідки його приїзду гарні. Зробив гарне враження на парахвіян всіх церковних кол. 21 грудня була перша відправа наша в Грецькій церкві в центрі міста... Передбачається ці обидві парахвії зареєструватись, як тут кажуть, з Липківською орієнтацією. З великими потугами прийшлося добитись цього всього»³¹.

Протягом 1924 р. упорядкувалася і справа у Новомиргороді. 1 серпня 1924 р. було обрано диякона, яким став Федір Андріанович Козубенко (ймовірніше за все на цій посаді він пробув до кінця 1925 р., оскільки протягом 3 січня – 29 березня 1926 р. дияконом був Віктор Іванович Колосовський), а з 5 вересня 1924 р. настоятелем було призначено протоієрея Феофана Степановича Хомжу³². На початку 1925 р. парафія «зазнала... славного зразкового життя», як характеризував Ф. Хомжа її становище у пізнішому листі³³.

На початку 1925 р. Д. Павловський їздив до Києва на аудієнцію до митрополита Василя Липківського, якого запросив до Зінов'євська, обґрунтовуючи це необхідністю підняти на нову височінь авторитет УАПЦ. Також порушив і питання досвідченого священства для зінов'євських парафій, оскільки 1 лютого 1925 р. парафія при Грецькій церкві отримала затверджений статут³⁴.

Навесні (найімовірніше у квітні) 1925 р. м. Зінов'євськ відвідав м. В. Липківський і привіз із собою священників з Черкащини В. Левицького та К. Старжевського³⁵. Тоді ж у квітні 1925 р. отця Костянтина Старжевського було призначено настоятелем Грецької парафії, а о. Володимира Левицького – Округовим благовісником УАПЦ по Зінов'євській окрузі. На останнього в обов'язок покладалося крім благовістя українською мовою, тримати тісний зв'язок з ВПЦР та з усіма парафіями УАПЦ Зінов'євської Округи; підготовча праця по організації Округової Церковної Ради та скликання Округового Церковного Собору на Зінов'євській окрузі (протокол засідання Президії ВПЦР від 10 квітня 1925 р. Ч. 33)³⁶.

²⁹ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.3. Спр.223. Арк.6; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Т. 4. Ч. 1. Київ: Либідь, 1998. С. 140.

³⁰ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.3. Спр.322. Арк.3.

³¹ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.3. Спр.322. Арк.2.

³² ДАКО. Ф.Р-249. Оп.1. Спр.150. Арк.23-24.

³³ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.2. Спр.1366. Арк.3.

³⁴ Тригуб А.П. Кировоградское викариатство // Православная энциклопедия / Под ред. Патриарха Московского и Всея Руси Кирилла. Т.ХХХV: Кириопасха-Клосс. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2014. С.43.

³⁵ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.2. Спр.958. Арк.10зв.

³⁶ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.3. Спр.322. Арк.13-13зв.

6 травня 1925 р. о. В. Левицьким було подано заяву до окружного адмінвідділу про отримання дозволу на проведення окружного з'їзду УАПЦ та отримано згоду. 30 травня – 2 червня з'їзд пройшов у Грецькій церкві м. Зінов'євська з наступним порядком денним: «1) Доклади з місць; 2) Стан УАПЦ; 3) Відступлення старої ієрархії від Нового Заповіту; 4) Відновлення ієрархії на Україні і підстави для нього в Н.[овому] З.[аповіті] і древній практиці; 5) Вибори Округової Церради і ревізкому і затвердження статуту; 6) Обговорення потреби в Єпископі; 7) Антирелігійна пропаганда; 8) Біжучі справи»³⁷. З'їзд пройшов успішно, було обрано ОЦР, обговорено поточні питання тощо. Авторитету зібранню додала присутність голови ВПЦР Василя Потієнка.

Загалом можна стверджувати, що перша половина 1925 р. була часом найвищого піднесення УАПЦ на Зінов'євщині, періодом мирного зростання авторитету української Церкви.

З середини 1925 р. владні структури Зінов'євської округи вирішують форсувати найважливіші завдання більшовицької антирелігійної політики. Цьому сприяв той факт, що протягом липня-листопада 1925 р. по всій Україні були організовані окружні антирелігійні комісії (ОАРК), створивши чітку централізовану вертикаль державних радянських органів по втіленню таємної урядової політики щодо релігійних інституцій. Подібна структура була створена і при Зінов'євському окружному партійному комітеті 4 вересня 1925 р.³⁸ Вже на першому організаційному засіданні ОАРК було прийнято рішення про передачу Биковської церкви³⁹ м. Зінов'євська від тихонівців до юрисдикції УАПЦ. Це було пов'язано з тим, що «Биковська церква є центром тихонівщини, а також при перевірці церковного майна було виявлено приховування церковного майна від опису...»⁴⁰. Натомість церква так і не перейшла до УАПЦ, а була віддана оновленням, і не отримавши підтримки вірян, була закрита у 1928 р.

У той же час ключовим питанням у політиці щодо УАПЦ було внесення розколу в її середовище та руйнація авторитету Української Церкви. Маючи вже досвід на інших теренах УСРР, де було організовано парафії й адміністративні одиниці Діяльно-Христової церкви ще у 1924 р., ДПУ почало вносити розбрат у Грецькій церкві м. Зінов'євська та Свято-Миколаївському соборі м. Новомиргорода.

З приводу зазначених подій 16 вересня 1925 р. Ф. Хомжа писав до єп. Юхима Калішевського: «Темні, руйнуючі, ворожі сили, які розривають єдине тіло нашої рідної матері церкви, скористувавшись переміною причту в Новомиргородській парахвії, збільшили свою розкладаючу роботу в громаді і намагаються вирвати її зі складу УАПЦ.

Звертає на себе увагу «діяльність» П.Т. Кульчицького. По словам диякона Віктора Колосовського, який знав його підозріле минуле, П.Т. Кульчицький в розмові зі своїми однодумцями різного кольору, жалів, що «допоміг» українізації собору, а не «оновленію», або утворенню Д.Х.Ц., до чого буде прагнути. Нагадує про М.Н. Мороза, що також мовляв, як і він, П.Т. Кульчицький, не поділяє курсу УАПЦ. До Українського єпископату в цілому і зараз, як і раніш, ставиться зневажливо, вороже, лайливо. Треба паралізувати злі заміри.

«Славянисти» всіх відтінків, користуючись тим, що Всечесний от.[ець] Юрій не зміг здобути сталого ґрунту в широких колах парахвії, мріють про повернення собору в їх руки. Людність розпорошена. Собор залишили. З требами звертаються до сусідніх панотців.

...От же мій пастирський обов'язок і в цей час кличе мене самовідданою працею зберегти Новомиргородську парахвію в складі УАПЦ і піднести її на височінь життя»⁴¹.

³⁷ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.3. Спр.322. Арк.19.

³⁸ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв, 2009. С. 167.

³⁹ Знаменівська церква на Биково (один із районів міста Зінов'євська).

⁴⁰ ДАКО. Ф.П-2. Оп.1. Спр.451. Арк.9-9зв.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.2. Спр.1366. Арк.2-3.

Даний лист є цікавим з двох точок зору. По-перше, Ф. Хомжа, який 27 листопада 1925 р. був посвячений в єпископа Новомиргородського та Зінов'євського, вже 24 грудня того ж року у соборі колишнього Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві прийняв хіротонію на єпископа Новомиргородського та Зінов'євського ДХЦ⁴².

По-друге, Петро Тихонович Кульчицький, син засновника та співзасновник української парафії при Новомиргородському соборі (про що вже говорилося вище), залишився у лоні УАПЦ і продовжував боротися з Ф. Хомжою після переходу його до ДХЦ. 16 квітня 1927 р. його було заарештовано, як очільника «контрреволюційного петлюрівського угруповання під виглядом церковної громади»⁴³. Але справжнім приводом до арешту стала тривала судова тяжба, конфлікти з парафією ДХЦ і Ф. Хомжою, який протягом 1926 р. писав заяви до судових органів м. Новомиргорода, називаючи прихильників УАПЦ «петлюрівською орієнтацією», «бандитами», «погромно-бандитською групировкою» тощо⁴⁴.

Можна констатувати, що головну ставку у розколі було зроблено на єпископа Феофана Хомжу. Чи став він агентом ДПУ, чи це був його крок за переконаннями, або ж під впливом власних амбіцій, однозначно відповісти важко, оскільки у даному питанні спостерігається явний брак джерел. Натомість факт його підтримки зі сторони радвлади є беззаперечним.

А тим часом, за всебічної зовнішньої підтримки, ДХЦ розбудовується як самостійне угруповання. У Зінов'євській окрузі у кінці 1925 р. утворюється церковна рада ДХЦ, яка знаходилася під цілковитим контролем ДПУ і на січень 1926 р. підпорядкувала собі 2 парафії⁴⁵.

У кінці 1925 р. намітився розкол у Грецькій церкві, де було створено паралельну парафію ДХЦ, що стала вимагати передачі церкви та майна від УАПЦ. Намагаючись боротися проти розколу, 25-26 грудня із Черкас до Зінов'євська для служби у розколотій парафії прибув голова Черкаської окрради, єпископ Черкаський і Зінов'євський Юхим Калішевський. І хоча єпископа було зустрінуте досить добре, ліквідувати розкол не вдалося.

У зв'язку з тим, що частина Грецької парафії УАПЦ на чолі з о. Костянтином Старжевським не визнавала владу ДХЦ, на вимогу останнього ця громада була виселена з парафіяльного будинку при церкві. Але Грецький храм, незважаючи на протидію вірних УАПЦ, 8 березня 1926 р. було передано у ведення «Зінов'євської ради Союзу ДХЦ», з яким окрадмінвідділ 14 квітня 1926 р. уклав договір на користування храмом⁴⁶.

31 березня 1926 р. Округова Зінов'євська церковна рада УАПЦ писала ВПЦР про втрату храмів в окрузі: «1) Ново-Миргородська церква в руках «єпископа» ДХЦ [Феофана] Хомжі, 2) Грецька парафія теж віддана владою йому, 3) Договір в с. П. Іванівка на паритетне користування розірвано. У всіх цих місцях існують парафії УАПЦ, але через відсутність церкви (храму) сподіватись на членські внески неможна. Виходить, що Зінокруга має тільки 5 парафій з храмами»⁴⁷.

Окрім того у потижневе користування було передано і Вознесенський храм на Кушівці, що викликало значний резонанс серед віруючої людності. В огляді про політико-економічне становище Зінов'євської округи від 25 липня 1926 р. ДПУ зазначало, що «жителі Кушівки, передмістя Зінов'євська, лають радвладу за втручання у справи Кушівської церкви. Третій раз б'ють живіста попа. Цей піп приходить і йде з міліцією. У цьому Кушівські жителі бачать насильство з боку влади, вони кажуть «роздобудемо зброї,

⁴² Пилявець Л. Хрещениця ДПУ. З історії діяльно-христової церкви // Людині і Світ. 1992. № 5-6. С. 28.

⁴³ Шепель Ф. Від поборника УАПЦ до жертви Соловків // Реабілітовані історією. Кіровоградська область. Т. 3. Київ-Кіровоград, 2005. С. 271.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.2. Спр.1366. Арк.6-8зв.

⁴⁵ Центральний держархів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф.1. Оп.20. Спр.2318. Арк.32.

⁴⁶ Тригуб А.П. Кіровоградское викариатство... С.43.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.3. Спр.322. Арк.40.

ми і міліції не побоїмося, нам і сусідні села допоможуть». Те ж саме відбувається і в Биківській церкві, де жителі також озлоблені... На Червоній зірці [завод у Зінов'євську. – *О.Т.*] серед чорноробів ведуться розмови та висловлюється невдоволення з приводу втручання влади у церковні справи, кажуть: «адже церква відокремлена від держави, чому ж у Грецькій церкві влада підтримує живістів і втручається у справи церковні»⁴⁸. Загалом же, як зазначала ОАРК на своєму засіданні від 25 вересня 1926 р., у серпні Кушівська церква була передана ДХЦ, після чого протягом вересня у ній не було проведено жодного богослужіння і церква стояла зачинена. Причиною було те, що «священики ДХЦ бояться служити, оскільки синодальники їм погрожували»⁴⁹. Пізніше церква перейшла до обновленців і, ймовірно за все, більше у лоно УАПЦ не поверталася.

Намагаючись виправити ситуацію, на Зінов'євську кафедру ВПЦР направила єпископа Георгія (Юрія) Прокоповича, який перейшов до УАПЦ від обновленської Української синодальної церкви у квітні 1926 р. Пробувши єпископом УАПЦ всього пару місяців – на початку червня того ж року він зрікся церкви та віри загалом. Зречення набуло широкого розголосу у радянській пресі, оскільки було опубліковано не лише у місцевій, а й центральній пресі⁵⁰. Унаслідок цього авторитет УАПЦ не лише не підвищився, а й був значно похитнутий, зберігаючи певну популярність лише на сільських парафіях.

Пішов з Грецької парафії й о. Дмитро Павловський, перейшовши у серпні 1926 р. до Різдво-Богородичної парафії с. Козацького Уманської округи⁵¹. З приводу розколу він зазначав: «Де не взявся Хомжа, зруйнував все вщент і нарешті сам не зкористувався, бо прийшлося віддати обновленцям»⁵², маючи на увазі подальший перехід частини парафій до Української синодальної церкви.

30 травня 1926 р на окружних зборах духовенства і мирян м. Зінов'євська єпископ Новомиргородський Феофан Хомжа відмовився поєднувати служіння на Новомиргородській кафедрі з керуванням Зінов'євською округою ДХЦ. Інших підходящих кандидатів не знайшлося. У результаті у вересні 1926 р. керівництво ДХЦ надіслало до Зінов'євська для управління парафіями свого Уповноваженого представника, протоієрея Григорія Гіньковського. Однак, 3 лютого 1927 р. чергові збори мирян Грецького парафії УАПЦ прийняли рішення про ліквідацію у межах парафії розколу ДХЦ, що передбачало зміщення Гіньковського та повернення громади храму у відання Юхима Калішевського⁵³.

Відійшов від ДХЦ і єпископ Феофан Хомжа. 24 червня 1927 р. він перейшов до обновленців і був прийнятий у званні мирянина. Протягом тижня ним було прийнято рясофор, тобто прийняв чернецтво, ставши ченцем нижчого ступеню постригу; висвячений на диякона та священика. 30 червня 1927 р. висвячений у Харкові на єпископа Новомиргородського, вікарія Зінов'євської єпархії Української синодальної церкви⁵⁴. Дбаючи лише про власні інтереси єп. Феофан довго не затримався й у лавах УСЦ, оскільки після рішення Синоду про переведення його на Полтавську єпархію, він не виконав рішення та взагалі відійшов від церковних справ, оскільки «будучи спочатку у липківців, а потім у ДХЦ, він вкінці уронив свій архіпастирський авторитет»⁵⁵.

21 серпня 1927 р. окружні збори духовенства і мирян прийняли рішення про відновлення Зінов'євської кафедри УАПЦ, і про обрання єпископом Зінов'євської округи

⁴⁸ ДАКО. Ф.П-2. Оп.1. Спр.511. Арк.229.

⁴⁹ ДАКО. Ф.П-2. Оп.1. Спр.506. Арк.22.

⁵⁰ Єпископ Прокопович отрекся от сана (письмо в редакцию) // Зиновьевский пролетарий. 1926. 6 июня; Вінницький С. Три листи // Комуніст. 1927. 27 червня.

⁵¹ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.2. Спр.958. Арк.5.

⁵² ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.2. Спр.958. Арк.10зв.

⁵³ Тригуб А.П. Кировоградское викариатство... С.44.

⁵⁴ Лавринов В. Обновленческий раскол в портретах его деятелей. Москва: Общ-во любителей церковной истории, 2016. С. 553.

⁵⁵ ДАКО. Ф.Р-250. Оп.1. Спр.1533. Арк.8.

відомого подвижника Української Церкви Миколу Борецького, який вже у жовтні 1927 р. переїхав до Києва, у зв'язку з обранням його першоієрархом і митрополитом УАПЦ.

У квітні 1928 р. до Зінов'євська прибув ще один шукач кар'єри та легких грошей священник Володимир Аушев. Приєднавшись до УАПЦ у 1926 р. він протягом двох років зумів змінити 4 парафії на Житомирщині, Миколаївщині та Зінов'євщині. Характеризуючи його, як претендента на настоятельство у Грецькій церкві, єп. Юхим Калішевський 20 серпня 1928 р. писав до Президії ВПЦР: «Прибувши до Зінов'ївську, о. Аушев в першу чергу розповсюдив, що він є кандидат на Єпископа Житомирського і, для ствердження цього положення, почав надівати митру, не маючи на це право. Початок діяльності о. Аушева виявив його нездатність до праці в таких складних обставинах, які утворились в Зінов'євську. Другого же дня, після «обрання», о. Аушев подав скаргу до ШОЦР (Шевченківська⁵⁶ окружна церковна рада. – *О.Т.*) на свого собрата о. Щербину чим ствердив спостереження ШОЦР, щодо опозиційної групи в Грецькій парафії. Це перше. Друге – о. Аушев людина малограмотна в українському відношенні. В заяві до ШОЦР ним зроблено сила помилок, що ніяк не зв'язується з уявою про настоятеля Грецької парафії. Третє – о. Аушев почав женитися... Останнє у нього є очевидно річчю хронічною. За два роки свого перебування в УАПЦ він успів одружитись і розвестись і... змінити чотири парахвії. ШОЦР не рахує о. Аушева настоятелем Грецької парафії до часу переведення цього обрання в канонічний спосіб (Кан. УАПЦ §80) після пред'явлення персональних документів на підставі інструкції про перевірку духівництва»⁵⁷. У результаті у вересні того ж року о. В. Аушев полишив Зінов'євщину. Останнім настоятелем Грецької парафії УАПЦ у 1928-1930 рр. був священник Микита Кохно.

Оскільки ситуація в окрузі для УАПЦ була тяжкою, якщо не катастрофічною, то на думку єпископа Юхима, «для підняття життя Зінов'євської парахвії необхідно мати настоятелем [Грецької церкви] людину самовіддану, високоморальну, безкорисну і т. інш... Про Зінов'євську церкву в округовому масштабі не приходиться говорити, бо її не було, про це знає Найпочесніший о. Митрополит»⁵⁸. Був час, коли на Зінов'євщині нараховувалось сім парахвій, які одувіли, не розцвітаючи, дякуючи таким автокефалістам як Гулевич, Гінківський, Хомжа з його «прісними»⁵⁹. Загалом же за даними УАПЦ в окрузі на кінець 1928 р. нараховувалося 3 парафії, які мали досить твердий матеріальний ґрунт і достатню кількість вірян, а за даними НКВС – 6 парафій, які налічували 2419 віруючих⁶⁰.

У зв'язку з тим, що постановою Секретаріату ВУЦВК від 11 лютого 1930 р. Успенський кафедральний собор м. Зінов'євська, що належав обновленцям був закритий, у ведення останніх був переданий Грецький храм, а з громадою УАПЦ договір про користування церквою був розірваний. Очевидно, що на це вплинув і Надзвичайний Собор УАПЦ у січні 1930 р., який оголосив про «саморозпуск» УАПЦ, як централізованої організації. Наслідком цього став «негайний» циркуляр НКВС до всіх окрадмінвідділів від 19 лютого 1930 р., в якому, зокрема, зазначалося: «У зв'язку з прийняттям собором зазначеної постанови припиняє свою діяльність Всеукраїнська Православна Церковна Рада, Окружні Церковні Ради, районні церковні ради та парахвіяльні церковні ради... Усім Окрадмінвідділам простежити за ліквідуванням місцевих органів УАПЦ. Зареєстровані статuti, печатки і штампи зазначених органів відібрати»⁶¹. Натомість дозволялося існування автокефальних громад, як окремих релігійних об'єднань без керівництва зі сторони будь-яких провідних церковних органів⁶².

⁵⁶ Черкаська округа у січні 1927 р. була перейменована у Шевченківську.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.4. Спр.236. Арк.3-3зв.

⁵⁸ Мова йде про митрополита Миколу Борецького.

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф.3984. Оп.4. Спр.236. Арк.3зв.

⁶⁰ ЦДАВО України. Ф.5. Оп.3. Спр.1647. Арк.16.

⁶¹ ДАКО. Ф.Р-250. Оп.1. Спр.1530а. Арк.76.

⁶² ДАКО. Ф.Р-250. Оп.1. Спр.1538. Арк.337.

За наявними відомостями на середину 1930 р. на Зінов'євщині діяла лише одна парафія у с. Красносілля Єлисаветградського району⁶³, але ці дані неповні та потребують залучення нових джерел.

Відразу після «Собору» у Харкові було створено Всеукраїнський організаційний комітет на чолі з архієпископом Іваном Павловським, який, за офіційною згодою влади, звернувся до вцілілих українських парафій із запрошенням об'єднатися в єдину церковну організацію. У червні 1930 р. було створено Всеукраїнський церковний тимчасовий організаційний комітет (ВУЦТОК). Ініціативна група у складі архієпископів К. Малюшкевича, І. Павловського, священників-протоієреїв К. Бутвіненка, Д. Любеча та мирянина Д. Оробинського звернулася до НКВС УСРР із заявою про дозвіл на утворення нової церковної організації, лояльної до радянської влади, під назвою «Українська православна церква»⁶⁴.

Зінов'євська округа залишилася у підпорядкуванні єпископа Шевченківського та Зінов'євського Конон Бея, який керував єпархією з 1929 р., після того як єп. Юхима Калішевського було переведено до Одеси. Чи вдалося відновити хоча б якість парафії на Зінов'євщині – невідомо, але, на нашу думку, навряд чи, оскільки відомий дослідник УАПЦ О. Ігнатуша зазначає, що жодної української парафії на Півдні України переєструвати так і не вдалося⁶⁵, але дане питання залишається відкритим і потребує подальшої дослідницької роботи.

REFERENCES

- Ihnatusha, O.** (2007). VUTSTOK: nevidoma storinka istorii Ukrainkoi Tserkvy [VUTSTOK: unknown page of the history of the Ukrainian Church]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 109-122 [in Ukrainian].
- Lavrynov, V.** (2016). *Obnovlencheskiy raskol v portretakh ego deiatelei* [Obnovlenchestvo's schism in portraits of his figures]. Moskva: Obshchestvo liubitelei tserkovnoi istorii [in Russian].
- Pyliavets, L.** (1992). Khreshchenytsia DPU. Z istorii Diialno-khrystovoi tserkvy [The Cross of the DPU. From the history of the Diialno-khrystova Church]. *Liudyna i Svit*, 5-6, 26-29 [in Ukrainian].
- Shepel, F.** (2005). Vid pobornyka UAPTS do zhertvy Solovkiiv [From the protagonist of the UAOC to the victim of Solovki]. In *Reabilitovani istoriiei. Kirovohradska oblast*. T. 3. (pp. 271-274). Kyiv-Kirovohrad [in Ukrainian].
- Trygub, A.P.** (2014). Kirovogradskoe vikariatstvo [Diocese of Kirovograd eparchy]. In Kirill, Patriarkh Moskovskiy i Vseia Rusi (Ed.), *Pravoslavnaia entsyklopediia* (T. XXXV: Kiriopaskha-Kloss, pp. 38-46). Moskva: Tserkovno-nauchnyi tsentr «Pravoslavnaia entsyklopediia» [in Russian].
- Trygub, O.** (2009). *Rozkol Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1922-39 rr.): mizh Derzhavnym politychnym upravlinniam ta reformatsiiei* [Schism of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1922-39): between the State Political Administration [GPU] and the Reformation]. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Vinnytskyi, S.** (1927, 27 June). Try lysty [Three letters]. *Komunist (Kharkiv)* [in Ukrainian].
- Vlasovskyi, I.** (1998). *Narys istorii Ukrainkoi pravoslavnoi tserkvy* [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. T. 4. Ch. 1. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Zinchenko, A. L.** (2011). Pavlovskii Ivan Danylovych [Pavlovsky Ivan Danylovych]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 8: Pa-Pryk, pp. 14-15). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

⁶³ ДАКО. Ф.Р-250. Оп.1. Спр.1538. Арк.337.

⁶⁴ Зінченко А.Л. Павловський Іван Данилович // Енциклопедія історії України. Т. 8: Па-Прик. Київ: Наукова думка, 2011.С. 14.

⁶⁵ Ігнатуша О. ВУЦТОК: невідома сторінка історії Української Церкви // УІЖ. 2007. № 5. С. 116.

Тригуб Олександр (Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

УАПЦ на Єлисаветградщині: від світанку до згасання

Стаття розкриває становлення та занепад Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) на теренах сучасної Кіровоградської області у 1920-х роках. Зазначається, що на відміну від інших міст колишньої Херсонської губернії, Єлисаветградський повіт не проявляв, як це не дивно, особливого тяжіння до українізації православних церков. Разом з тим окремі парафії прагнули до українізації Божої Служби у своїх храмах. До середини 1925 р. до УАПЦ перейшло 6 парафій округи. Значну кількість віруючих мали українські парафії Єлисаветграда-Зінов'євська, Новомиргорода, окремі сільські громади.

Значне падіння поширення УАПЦ у другій половині 1920-х років пояснюється низкою причин: перешкоджання зі сторони радянських органів влади, внесення розколу в УАПЦ і виникнення Діяльно-Христової церкви, міжконфесійне протистояння у православному середовищі, низькі моральні якості низки священнослужителів, які прибували на місцеві парафії.

Особливе місце у роботі займають персоніфіковані характеристики духовенства – єпископів та окремих священників, які відігравали значну роль у житті УАПЦ на теренах Зінов'євської округи (Іван Гулевич, Феофан Хомжа, Володимир Аушев, Юхим Калішевський).

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), українізація православ'я, розкол, міжконфесійні відносини, Діяльно-Христова церква (ДХЦ)

Дата відправки статті до редакції